

Lugupeetud riigijuhid, Läti ja Soome justiitsministrid, head Eesti juristid!

Lennart Meri on öelnud: „Kui me end õigusriigiks üles ei tööta, on Eesti sama üksik kui kuu, mis tiirleb ümber maakera.“

Kas õigusriiki on võimalik mõõta?

Selle aasta alul avaldati ülemaailmne raport „Õigusriigi indeks 2017–2018“. Targad eksperdid olid ritta seadnud 113 maailma riiki, pöörates põhitähelepanu neljale komponendile:

- * Esiteks: kas nii valitsus kui ka kõik teised on seaduse ees vastutavad?
- * Teiseks õiglased seadused – kas seadused on selged, stabiilsed ja õiglased ning kaitsevad põhiõigusi?
- * Kolmandaks avatud valitsemine – kas seaduste loomine, haldus ja seaduste täitmine on aus ja tõhus?
- * Ning neljandaks: kui tõhus ja eetiline on kättesaadav ja erapooletu vaidluste lahendamise süsteem?

Need neli kriteeriumi andsid Eestile 113 riigi seas 12. koha. Meist eespool olid Taani, Norra, Soome, Rootsi, Holland, Saksamaa, Uus-Meremaa, Austria, Kanada, Austraalia ja Suurbritannia.

See on teie töö tulemus. Üks selge võrdeline seos selles tabelis on see, et jõukamad riigid on õigusriiklikumad. Siin torkab Eesti unikaalse erandina silma. Seda seost saab tõlgendada nii, et õigusriiklust saavad endale lubada rikkamad riigid. Kuid tõlgendada võib ka teistpidi: just õigusriiklus ja vabaduste kaitse loovad jõukuse ja heaolu eeldused.

Majandusteadlane Daron Acemoglu on kirjutanud raamatu „Miks riigid läbi kukuvad?“, kus ta arutabki, miks osa riike kukub läbi, osa aga mitte. Ta jõudis järeldusele, et edu pole automaatselt seotud maavarade, religiooni, kliima ega geograafiaga. On üks üldistav järeldus: edukad on need riigid, kus nii-öelda tavalisel inimesel on võimalik omaenda jõupingutuste toel edu saavutada ja kus tema õigused on kaitstud. Kui Zimbabwes korraldati riigipanga loterii ja selle peaauhinna sai toonane president Mugabe, siis millegipärast ei soovinud ükski zimbabwelane enam järgmisel loteriil osaleda.

Tänapäeval riigil on palju ülesandeid. Kuid keskne ülesanne on tagada õigusriiklus, et saaksime olla inimeste ja rahvana vabad ja edukad. Maailma kogemus on näidanud, et õigusriigi ülesehitamine on keeruline ja pikk tee. Seevastu lagundada saab õigusriigi sama kiiresti kui kaardimaja.

Kaks aastat tagasi kohtusin Venezuela opositsioonijuhi Leopoldo Lópezi isaga. López istus toona vangis, praegu on ta koduarestis. Tema isa ütles pisarsilmi: „Kui rumalad me olime. Me ei suutnud kaitsta seda, mis meil oli.“ Ja nii ongi praegu maailma suurimate naftareservidega ja veel mõne aja eest Ladina-Ameerika rikkaimas riigis Venezuelas olukord, kus kommunistide valitsus kutsus hiljuti inimesi üles pidama küülikuid, et rahva toidulauale jõuaks ka liha. See tee küülikuteni algas õigusriigi puruks trampimisest.

Meie õiguse ajaloos on saja aasta jooksul olnud kaks algust. Nende võrdluseks võib vist kasutada Winston Churchilli mõtete: väga lihtne on teha munast omletti, aga väga raske on omletist jälle muna teha. Mõneti meenutab see Eestit 1920ndatel ja 1990ndatel aastatel.

Esimene algus. Sündinud Eesti Vabariik rajas end eestlaste õigusele oma maale ja oma riigile. Lähteplatvormiks oli germaani-Rooma õiguse põimumine meie muinasõigusega. 1919. aasta kevadel valitud Asutav Kogu koostas uue põhiseaduse kavandi, mis jõustus 1920. aastal. Veel varem olid kaotatud seisused ja sealtpeale olid kõik Eesti kodanikud võrdsed. Maareform kaotas suurmaaomandi ja jättis ainsaks põllupidamise vormiks väikemaaomandi, mis oli loodud 1840. ja 1850. aastate talurahvaseadustega. Oma maa – kas omaniku või riigirentnikuna – said kõik need, kes seda soovisid ja kes juba varem polnud oma talu päriseks ostnud. Eestlased olid talurahvas ja maareform tegi Eestist väikeomanike ühiskonna.

Õigussüsteem ei sünni revolutsiooni või iseseisvuse väljakuulutamise isegi mitte siis, kui kuulutada kogu senine õigus kehtetuks. Eesti Vabariik alustas tsaariaegsete seadustega, mida järk-järgult asendati Eesti omadega. Tsiviilõiguseks oli Balti eraõigus, nuhtlusseadustik ja protsessiseadused olid tsaariaegsed.

Hoolimata tsaariaegsetest seadustest – rääkimatagi poolfeodaalsest Balti eraõigusest – oli Eesti Vabariik algusest peale õigusriik. Õigusriiklus ja demokraatia on lahutamatult seotud ning põhiseaduses ja valimistel väljendatud rahva tahe toonitab seda ikka ja jälle.

Eesti riigi algaastatel oli juristkonnas ja poliitikute hulgas levinud arusaam, et kogu õigust tuleb põhjalikult uuendada. Uuendati, kuid palju vähem, kui algusaastate valimisprogrammides välja käidi. Suuremad õiguskorda muutvad seadused pärinevadki omariikluse algusaastatest: demokraatlik põhiseadus, seisuste kaotamine koos maareformiga, halduskohtumenetluse loomine jpm.

Aga kas keegi oleks 1920ndate aastate alul sõandanud oletada, et iseseisvuseelse õiguse vundament – eeskätt tsiviil- ja kaubandusõigus – kehtib veel paarkümmend aastat hiljemgi? Omariiklus muutis ühiskonna poliitilist struktuuri. Kuid muus osas kõlbas senist vundamenti edasi kasutada ja hoonet sai uuendada tasapisi. Piltlikult öeldes puudus vajadus päris uue maja järele. Õiguse eestistamisega sooviti lõpule jõuda 1940ndate aastate lõpuks – siis kehtinuks Eestis vaid Eesti asutuste vastu võetud õigusaktid.

Sõdadevahelises Eestis kerkib esile Jüri Uluotsa suurkuju. Kodifitseerimise vedaja, 1920. aasta põhiseaduse projekti looja, ajutise valitsemise korra autor. Me meenutame täna lugupidamisega kõiki okupatsioonieelseid õiguse teenijaid. Teadlasi, kohtunikke, prokuröre, advokaate ja teisi juriste.

Nad püsisid õigusriigile truud ja maksid selle eest kallilt. Viimasel kohtunike üldkogul esitleti Toomas Anepaio koostatud okupatsioonieelsete kohtunike ja prokuröride leksikoni. Ma vaatasin nende meeste pilte – jah, see ajastu oli meie omaga võrreldes vaesem, sest sadade fotode seas polnud ühtki naist – ja lugesin elulugusid. Loen teile sealt ette esimese viie mehe saatuse, kes elasid okupatsioonini:

- * kohtunik Enn Aarend, surnud Ontarios 1979
- * kohtunik Johannes Adamson, lasti maha Kuressaares 1941

- * kohtunik Georg Adelheim, suri Göttingenis 1952
- * kohtunik Alvin Alder, suri 1942 sundmobiliseerituna Tseljabinskis
- * kohtu-uuriija Romeo Adoson, surmaaeg ja koht teadmata.

Eesti juristide selgroog murdi sõna otseses mõttes ja kavakindlalt pooleks. Ma palun teil tõusta ja mälestada kõiki võõrvõimude ohvriks langenud Eesti juriste.

Täna teid.

Me mõistame hukka juristi staatuses ja ametis osalenud isikute kollaboratsioonikuriteod. Seda rohkem lugupidamist väärib nende inimeste meelekindlus, kes säilitasid okupatsiooniajal juristi ametit pidades eneseväarikuse ja inimlikkuse.

Olgu siin elu keerdkäikude sümboliks professor Ilmar Rebane. Õiguskantsleri nõunik kuni neljakümnenda aastani. Sundmobiliseeritu. Advokaat, õppejõud. 1950. aastal visati ta kodanliku natsionalistina välja kriminaalõiguse kateedrist ja advokatuurist. Töötas laojuhatajana. Stalini surma järel sai naasta ülikooli, kus andis professorina oma akadeemilise panuse. Ja Eesti vabanemise järel pakkus uue põhiseaduse loojatele juba okupatsioonieelse riigiõigusliku vaate.

Rahvusvahelise õiguse pelgupaigas jäi Eesti riiklus alles. Jäi alles tänu mittetunnustamise poliitikale, kuid ka tänu August Tormale Londonis ning Johannes Kaivule ja Ernst Jaaksonile New Yorgis, kes ainuüksi oma olemasoluga meenutasid juhtivate lääneriikide keskustes mittetunnustamise aktuaalsust.

Ei saa unustada ka eksiilvalitsust, mis hoidis alles Eesti riikluse traditsiooni, eksiilvalitsus oli valitsus puhuks, kui külma sõja talvele järgneb uus rahvaste kevad.

Eesti riiklus taastati õigusliku järjepidevuse alusel. See on meie tänapäevase riikluse läte. Eesti kolmas asutav kogu 20. sajandil – põhiseaduse assamblee – kirjutas Eesti neljanda põhiseaduse, mis polnud ei presidentaalne ega autoritaarne, kuid ei pöördunud tagasi ka 1920. aasta parlamendikesksuse juurde. Selle põhiseaduse järgi on Eesti oma pinnal tegutsenud kauem kui ühegi varasema alusel.

Põhiseadus on olnud meie truu kaitsja ja hoidnud meid eemal riigiõiguslikest karidest. Siin on põhjust avaldada lugupidamist põhiseaduse isadele ja emadele. Nimetan põhiseaduse algteksti loojat Jüri Adamsit, ekspertide rühma juhti Jüri Raidlat ja redaktsioonikomisjoni juhti Liia Hännit. Nii nagu arhitektuuris, on ka riikluse puhul suurte asjade perspektiivi paremini näha kaugemalt – riikluse puhul siis pikema aja tagant.

Justiitsministeeriumi juures on üle aasta töötanud põhiseaduse asjatundjate kogu, mille ülesanne on koostada ettepanekud selle kohta, mida tuleks kehtivat põhiseadust hoides meie riikluses arendada ja mida ohtudena pikemas vaates silmas pidada. See kogu esitab oma raporti tänavu ja ma loodan laiemas õigusavalikkuses sisukat debatti.

Niisiis olid 1990ndad aastad meie juristkonnale märksa suurem muutuste aeg kui 1920ndad. Mõnedki siinviibijad on käinud maades, mis olid pool sajandit Nõukogude impeeriumis meie

saatusekaaslasteks. Ning kindlasti oleme imestanud, miks veerand sajandit tagasi samalt stardipositsioonilt alustanutel on läinud nii erinevalt. Miks on mõni ühiskond justkui sohu takerdunud ega suuda luuda normaalselt toimivat elukorraldust? Isegi kui fassaadiga on kõik justkui korras, ei võimalda tegelikkus selle taga saavutada elementaarset heaolu.

Põhjus on selles, et suutsime aega viitmata luua õigusel rajanevad institutsioonid. Meie riigis ei tekkinud oligarhe, kelle võim oleks käinud üle seaduse või kohtuniku. Me võtsime õiguskorra ülesehitamise aluseks õigusliku järjepidevuse põhimõtte, mis tähendas Kesk-Euroopa õigustraditsioonide valikut ja kindlat seljapööramist sovetlikule ebaõiglusriigile. Õigusriik oli majandusliku ja sotsiaalse arengu eeldus. See oli täpselt vastupidi Karl Marxi teooriale: mitte majandussuhted ei loo ühiskondlikke suhteid, vaid meie ühiselu reeglid kujundavad majanduse arengu.

Nende valikute taga oli rahva ootus, kuid neid viisid ellu konkreetsed inimesed. Mihkel Oviir nägi justiitsministeeriumi kantslerina Eesti õigusmaja suurt pilti ja julges seda kehtestada. Rait Maruste jonn ja hooga loodi Riigikohus, mis kehtestas ennast põhiseaduse sõltumatu järelevalvajana; Eerik-Juhan Truuväli esimese vabanemisjärgse õiguskantslerina.

Ning teisalt süsteemsed valdkondlikud õigusreformid. Villu Kõve panus eraõiguse kujundamisse; Jaan Sootaku roll karistusõiguses; riigiõiguses Madis Ernitsa arendatud põhiõiguste proportsionaalsuse test, mis on akadeemiline vundament omariikluse põhiõiguste ja vabaduste kaitsel.

Täna südamest kõiki juriste, kes on loonud Eesti õigusriiklusele teise alguse. Te olete teinud head tööd. Ja selle töö viljad ei ole mõõdetavad juriidilistes kategooriates, vaid selles, et Eesti on arenenud kiiresti. Me oleme olnud Ida-Euroopa saatusekaaslaste seas edukaim riik. Õigusriikluse kiire areng on olnud Eesti edu tähtsaim eeldus – ma ütlen seda vähimagi liialduseta. Ja kui asetada asjad pöördvõrdeliseks: just õigusriikluse erosioon on meie omariikluse suurim ohutegur.

Avaldan tänu meie juristkonnale Eesti rahva poliitilise eesmärgi ehk Euroopa Liiduga liitumise ja liikmesriigi õiguskorra rakendamise eest. See oli meeletu pingutus. Kui mäletate, siis liitumise eel pidas Euroopa Liit meie suurimaks probleemiks just haldussuutlikkust. Meie juristid said hakkama.

Nii olime edukad ka õigusvaldkonnas Euroopa Liidu eesistujana. Ma tänan kõiki justiitsministeeriumi ametnikke ja teisi õiguspraktikuid ja eksperte, kes andsid eesistumisse oma panuse. See oli üks vahva sõit, aitäh teile!

Eesistujana tuletas Eesti nii komisjonile kui ka teistele liikmetele pidevalt meelde ülereguleerimise ohtu. Ja samal ajal akuutset vajadust ajakohastada tehnoloogia arengust tulenevalt teenuste ja kaupade turu vabadust Euroopas. Suurte süsteemide inertsus võib olla saatustlik. Mõelgem Hiinale: sadu aastaid maailma arenenuim riik oma suurmanufaktuuride, jõe- ja kanalitranspordi ning pangandusega, mis võimaldas impeeriumi ühes osas raha sisse maksta

ja teises välja võtta – kuid ometi tekkis tööstuspööre Euroopas, mitte aga mitu sajandit varakapitalismis elanud Hiinas.

Meie ülesanne on hoida Eesti Vabariiki kui demokraatlikku õigusriiki. Kuid demokraatlikke õigusriike on maailmas teisigi. Eesti rahva tahtel on Eesti Vabariik rahvusriik. See tähendab, et õigusliku sisuga otsuseid langetades tuleb hinnata ka rahvusriigi printsiipi. Kuidas üks või teine otsus aitab eesti keelt ja kultuuri alal hoida või seda ohustab? Seda ülesannet ei võta enda peale ükski teine maailma riik. See on meie pärisosa.

Meie õiguskorra tulevikule vaadates tahan rõhutada, et tänavu menetleb riigikogu kaht suure mõjuga raamotsust. Meie õigusloome poliitika arengusuunad aastani 2030 ja kriminaalpoliitika alused. Ma loodan, et arutelus nende dokumentide üle osaleb aktiivselt ka laiem õigusavalikkus. Kui tahame õiguse rakendajatena rohkem õigusrahu, peame leidma õigusriikliku meetodi seda saavutada.

Võtame kokku. Väikeriigile ei ole tema sõltumatus mitte kunagi enesestmõistetav. Professor Jüri Uluots sedastas teise maailmasõja ajal: „Õiguse põhimõtetes võivad aga arvamused olla erinevad. Aga on üks õiguse põhimõte, ilma milleta pole õigust ennast. See põhimõte kõlab: igaühele oma. Eesti ei talla kellegi oma. Ta tahab ainult seda, mis on tema oma. Seda oma ta praegu kaitseb kõige sellega, mis tal on. Ta tahab õiglust selles inimliku viha ja vägivalda lainetuses, mis möllab praegu kogu maailmas.“ Tsitaadi lõpp.

Kuid Uluots rõhutab, et peale inimliku tahte on veel midagi, mis on ülim, kõrgem ja vägevam. Ja nii lõpetab ta palvega: „Vii meid, Jumal, õiguste teele ja kaitse meid!“

Head saabuvat Eesti Vabariigi sajandat aastapäeva!